

ФІЛОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 821.161.2. 09

П.В. Білоус
(ЖДУ імені Івана Франка)

ШТРИХИ ДО ЛІТЕРАТУРНОГО ПОРТРЕТА МІХАЛА ЧАЙКОВСЬКОГО

У статті на основі "Записок" польського письменника українського походження Міхала Чайковського розкриваються деякі його біографічні відомості, пов'язані із Житомирщиною (с. Гальчин, м. Бердичів), наводяться уривки із мемуарів, котрі містять краєзнавчу інформацію.

З дитячих літ перейнявшись духом козацької відваги та благородства, цей поляк з України виплекав у собі шляхетні риси не лише військової, а й культурної європейської людини, чия доля склалася навдивовижу примхливо і незвичайно, а життя приготувало безліч пригод та мандрівок. Мова про Міхала ЧАЙКОВСЬКОГО, чие ім'я пов'язане з Житомирщиною, хоч досі воно є маловідомим у нас. Він залишив після себе низку творів на українську тематику, а також "Записки" - автобіографічний нарис, у якому виклав перипетії свого життя (надруковано в перекладі російською мовою в "Киевской старине" протягом 1891-1892 рр.).

Народився Міхал Чайковський 1804 року в Гальчинцях (нині – с. Гальчин Бердичівського району), "за 13 верст від Бердичева, цього торговельного Єрусалима, за 9 верст від "святої" Кодні, де карали гайдамаків Гонти і Залізняка мечем, палями та вішалницею". Родина Чайковський була козачого походження. Дехто з предків майбутнього письменника козакував на Січі, а мати - правнучка гетьмана Івана Брюховецького, дочка Глембоцького, "військового і маршалка овруцького". Малому Міхалу потрапив до рук не зовсім звичний спадок від Брюховецького - "сім величезних книг, списаних ним власноручно прозою та віршами". "То була дивна мозаїка цікавих оповідань, сентенцій, суджень, рецептів, правил, – згадує Чайковський. – Коли я навчився азбуці і читав уже по друкованому, то любив розбирати по складах, а потім і читати ті родинні хроніки. То було друге євангеліє моїх дитячих літ".

Дитинство Чайковського минало серед мальовничої природи, де розкинулися села Солотвин, Журбинці, Сімаки (нині – Катеринівка),
© Білоус П.В., 2009

Агатівка, Розкопана Могила (нині – Миролюбівка), які його батько заселив гайдамаками, котрих потайки од судді Стемпковського звільняв під час жорстоких розправ над повстанцями у Кодні. Батько рано помер, тому Міхала виховувала мати, яка намагалась зробити з нього "козака за духом і плоттю". Серед учителів були і колишні козаки, які служили в їхньому помісті: один "щирий українець" вчив військовій справі і верховій їзді, а "дядько Левко розказував казки про знахарів та чародіїв, козацькі легенди, показував в околицях урочища, де відбувалися битви, і співав козацькі думи". Отож український дух, інтерес до української історії всотувався у душу Міхала ще з дитинства і в подальшому впливав на його долю та письменницьку творчість.

У дев'ять років віддали його в бердичівський ліцей Вільсея, де навчали не тільки різних наук, але й військової справи, культурних навичок. А коли через три роки ліцей закрили, то хлопця відвезли у волинський ліцей, розташований у Межиріччі Корецькому. Про своє навчання тут, а згодом у Варшавській гімназії Чайковський детально і дотепно розповідає у "Записках". Раптово помирає мати, і Міхал повертається в Гальчин, перебравши на себе управління маєтком. Життя сповнилося не тільки господарськими клопотами, а й цікавими людьми (серед них були майбутні декабристи, літератори, актори, учені, політики), подорожами, зокрема на традиційні бердичівські ярмарки, до родичів у Радомишль, читанням книг, особливо нової романтичної літератури (Міцкевич, Байрон, Пушкін). Чайковський бере активну участь у громадському житті, його навіть обирають у Житомирі губернським предводителем. Політичне життя того часу так захопило його, що він опинився серед учасників польського повстання 1831 року, що й призвело до вимушеної еміграції після його придушення.

Довелося побувати в Австрії, Моравії, Німеччині, Швейцарії, нарешті – Франція, де знайшовся осідок в містечку Бурже, неподалік Парижа. Чайковський спробував писати французькою оповідання з українського життя – їх не тільки надрукували, а вони привернули увагу Міцкевича, котрий умовив молодого автора писати по-польськи. Так розпочалася літературна діяльність Чайковського. Один за одним з'являлися твори на українську тематику - "Повісті козачі", "Вернигора", "Гетьман України", "Українки" та ін. Проте вир політики знову підхопив вихованого у лицарських традиціях шляхтича, і він вже опиняється у Римі як "дорученець" впливового політика Адама Чарторийського, згодом – у Туреччині, де зав'язує знайомство з козаками, які опинилися за Дунаєм після знищення Січі. Там він організовує за сприяння султана козачі полки, які мали б служити "оттоманам", про що дізнаються у Росії і вимагають видати

Чайковського. Аби не потрапити до рук росіян, Чайковський приймає іслам і стає Садик-Пашею. Саме під таким іменем він виступив зі своїм полком проти Росії у кримській війні. Поляки також ставилися до нього з підозрою, навіть доносили на нього султанові, перешкоджали виданню його творів у Польщі. Зрештою, Чайковський у посланні до царя Олександра II попросив амністії: "Хочу, щоби кості мої спочили в любій моїй Україні". Він повернувся 1872 року на рідну землю, розповів про своє життя у "Записках", але рештки життя його були отруєні родинними чварами, що і призвело у 1886 році до самогубства.

Художні твори Чайковського досі не перекладені українською мовою, хоч писав він здебільшого про Україну. Його "Записки" – то не тільки щедрий матеріал до біографії автора, а й захоплююча розповідь про невгамовну людину, інтелігента XIX ст., про нашого земляка, котрий у цікавій формі подав живі картинки побуту, устрою, звичаїв, культури Житомирщини (зустрічається безліч топонімів, більшість із яких і тепер зберігає свої колишні назви - Любар, Чуднів, Коростишів, Чуднівська Гута, Слободище, Рея, Троянів, Соснівка, Пилипи, Гвоздава та ін.). А ще - багато прізвищ тодішньої шляхти, яскраві характеристики Житомира та Бердичева, соціального та національного складу місцевого населення, виразні деталі історичного буття нашого краю у перші десятиліття XIX віку. Інакше кажучи, "Записки" Чайковського – безцінний матеріал для студій з історії, топонімії, етнографії, соціології, освітньої справи, до того ж він і досі майже ніде ще не використовувався, оскільки й ім'я письменника, і його твори були припали пилом забуття. Його ім'я варто поставити в один ряд з діячами "польської школи" в українській літературі: Мальчевським, Залеським, Гощинським, Густавом Олізаром, Крашевським.

Нижче пропонуємо в нашому перекладі уривок із "Записок" Міхала Чайковського - нотатки про Бердичів та його околиці.

"Дивовижна була у ті часи бердичівська околиця: повно життя в людях, повно високої фантазії в шляхті, а оригіналів стільки, що можна було подумати, ніби розсипався мішок з ними на бердичівському ярмарку (...)

У Бердичеві було щорічно чотири ярмарки, і кожен тривав майже чотири тижні. На ярмарках бувало по 40 тисяч коней у табунах і по 20 тисяч у конюшнях, по 100 тисяч голів худоби різного роду, а смоли та дьогтю стільки, що, здається, вистачило б на всю Росію, а що стосується товарів, жіночого вбрання та прикрас, золотих і срібних виробів, то голова йшла обертом від погляду на все це. Були гастрономічні заклади, які зробили б честь Парижу, Лондону, Відню і про які Стамбулу і не снилось; були кондитерські, був театр, де ставилися комедії, трагедії, мелодрами, був цирк. Бердичів із

Гнилоп'яттю – то все одно, що Стамбул із Босфором: хто в ньому побував, той ніколи про нього не забував, а хто бував там на ярмарку, той неодмінно захоче повернутися туди.

Шляхта і хлопи гуляли у Бердичеві кожен по-своєму, але завжди по-козацьки. Коли парубок хотів погуляти на всю іванівську, то купував собі горіхове сідло, сирицеву вуздечку, нагайку і дикого коня із табуна. У п'ятницю під вечір, коли євреї припиняють торгівлю і, готуючись до саббату, снують по вулицях, як мурашки, молодець сідлав свого коня перед махнівською, білопільською або житомирською рогаткою і, скочивши на нього, мчався по вулиці, повертав праворуч і ліворуч, зупинявся і, підбадьоруючи нагайкою коня, лякав перехожих; здіймалась метушня, крик, виск, але жоден перехожий не смів підступитися ні до коня, ні до козака; всі збиваються в натовп, лізуть один на одного. Коли парубок проїде таким чином до бродських рогаток, за Гнилоп'ять, то вважається молодцем (...)

Бердичівські піски були єврейським кварталом. Він знаходився в кутку між Житомирською та Бродською вулицею і був закритий від людських очей кам'яними будинками ізраїльських багатців. Це були купи дерев'яних халуп, що тісно стояли один біля одного, порізані неправильними вуличками у різних напрямках. За млинами піски доходили до болотистого берега Гнилоп'яті. На вулицях у дощову пору стояла така грязюка, що доходила коневі до черева. Сморід там був такий, що, пройшовши декілька кроків по цих особливих пісках, кожен відчував запаморочення. На пісках неможливо було знайти жодного християнина. Квартири там не здавались; там жили тільки євреї з блідими, жовтими лицами, підсліпуватими очима, а під їхніми будинками були підземні приміщення, де перебувало безліч коней та незліченна кількість контрабандних товарів. На цих пісках жило від 10 до 15 тисяч чоловік; там зосереджені найбільші багатства(...).

Бердичів приносив величезні прибутки і власнику, і казні. Достатньо сказати, що за одне право продавати дріжджі платилось щорічно 40 тисяч злотих. Польський народний банк влаштував два відділення: у Бердичеві і в Одесі.

Я так багато написав про Бердичів, ніби писав про старий Київ, тому що, на мій погляд, тільки ці два міста у всій південно-західній Росії мають особливу самобутність, чужу іноземному впливу, обидва не підтягнуті під західні зразки та форми. Тут ще віє слов'янством, шляхетством, козацтвом...

Бердичів був шкінією шляхетної гордості; і євреї, і ярмарки були так само необхідні для поживи цій гордості, як душа для тіла. Шляхтич у Бердичеві не танцював, не розважався, не набирався розуму, а тільки ярмаркував...

Проте в цій околиці процвітали не тільки ярмарки, а процвітали також і науки. Карл Синкевич із Калинівки, трудолюбивий історик Ян Синкевич, автор "Барбари" Олексій Фелінський, чуттєвий співець ідилій Симон Конопацький, Піонтровський – талановитий дослідник польського права та прав іноземних, що застосовувались у Польщі, Словацький - професор літератури, батько Юліуша Словацького, мої товариші молодості, товариші-соратники: Карл Ружицький, Ян Омецинський, Міхал і Вікентій Будзинські та ін. – всі вони були шляхтичі з бердичівської околиці, і всі показали, що вміли володіти і шаблею, і пером.

У всій Польщі, Литві і південно-західній Росії не було того, що було в Бердичеві та його околиці; там гуляли пишно, шумно, по-шляхетськи, а не по-французьки і не по-німецьки. Слово не говорилося на вітер, а діло було серйозною справою.

Неможливо не пам'ятати про Бердичів. Я вже постарів, а все ще мрію про нього, він так живо постає перед моїми духовними очима, ніби я був у ньому ще вчора, і я так люблю його, ніби повинен був у ньому жити і померти".

Список використаних джерел та літератури

1. Чайковський М. Записки // Киевская старина. – 1891. - № 3. – С. 470-477.

P.W. Bilous. Sztrice do portretu kterecluciego Michala Czajkowskiego.

Na podstawie "notatek" polskiego pisarza pochodzenia ukraińskiego Michala Czajkowskiego zostają rozkryte niektóre jego dane biograficzne powiązane z Żytomierszczyzną (m. Galczyn, m. Berdyczów) przedstawione są urywki memuarów, które zawierają infarnację krajoznawczą.

P.V. Bilous. The Strokes to the Literary Portrait of Mikhal Chajkovsky.

On the base of "Reminiscences" by Polish writer of Ukrainian origin Mikhal Chajkovsky some of his biographic facts connected with the Żhytomyr Region (Gal'chyn, Berdychiv) are revealed in the article. There are extracts of memoirs that contain local-history information.